

Sarth E-Journal

Sarth E-Journal of Research

E-mail: sarthejournal@gmail.com
www.sarthejournal.com

ISSN NO: 2395-339X
Peer Reviewed
Vol.9, Issue.3 No.04

Impact Factor: 6.89
Quarterly
July to Sept. - 2024

ગુજરાતની નગરપાલિકાઓમાં હંગામી ધોરણે કામ કરતી મહિલા સફાઈ
કામદારોને પડતી મુશ્કેલીઓ

*ALISAN M. MAKVANA, **Dr. VEENABEN DWIVEDI

સારાંશ

ભારતમાં મહિલાઓને સામાન્ય રીતે પરંપરાગત ગૃહિણી તરીકે રજૂ કરવામાં આવે છે અને એક વ્યવસાય તરીકે હાઉસકીપિંગને તેમની હાલની ભૂમિકાના ભાગ તરીકે જોવામાં આવે છે. શાળાઓમાંથી લઈને હોસ્પિટલોમાં સફાઈ અને ઘરની સહાયક - તે બધા કાર્યોમાં મોટાભાગે સ્ત્રીઓજ અગ્રેસર છે. બૃહદ મુંબઈ મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશનના સૌથી જૂના કન્ઝર્વેન્સી વર્કર અલુ દેવાએ પાંચ દાયકા પહેલાં સફાઈને વ્યવસાય તરીકે સ્વીકાર્યો હતો ત્યારે તે એક અભણ હોવાને કારણે તે એકમાત્ર સફાઈનું જ કામ કરી શકતી હતી. પરંતુ ૨૦૦૯માં ક્લીન ઈન્ડિયા પુલિરે શોમાં વિવિધ સફાઈ સાધનો પર તેઓને સફળતાપૂર્વક હાથ ચલાવતા જોઈને CAJ દ્વારા પણ તેઓને સન્માનિત કરવામાં આવી હતી.

(*ALISAN M. MAKVANA, Research Scholar, **Dr. VEENABEN DWIVEDI, Research Guide.)

તેઓએ જણાવ્યું હતું કે સફાઈ ઉદ્યોગનો એક ભાગ બનવું ખરેખર ગર્વની વાત છે. સફાઈ ઉદ્યોગમાં મહિલાઓ વધુ જવાબદાર અને પડકારજનક ભૂમિકાઓ ભજવતી હોવાથી છેલ્લા દાયકામાં દ્રશ્ય વધુ બદલાયું છે. લોકો સફાઈનું મહત્વ સમજે છેપોતાને શિક્ષિત કરે છે અને સ્વચ્છ અને સ્વસ્થ વાતાવરણ રાખવાના ફાયદા સમજે છે. પરિસ્થિતિ હવે સુપરવાઈઝરી સ્તરે સુધરી રહી છે કારણ કે શિક્ષિત છોકરીઓ સારી રીતે કામ કરી રહી છે પરંતુ હજુ પણ સુધારા માટે ઘણો અવકાશ છે. ગુજરાતમાં મહિલાઓ વ્યાપક ભૂમિકા ભજવે છે અને મલ્ટી-ટાસ્કિંગ કાર્યો માટે ઉપલબ્ધ છે અને છતાંપણ તેઓ ઘરકામ સારી રીતે નિભાવે છે. અત્રે આ લેખમાં આપણે ગુજરાતની નગરપાલિકાઓમાં હંગામી ધોરણે કામ કરતી મહિલાઓને પડતી મુશ્કેલીઓની ચર્ચા કરીશું.

ચાવીરૂપ શબ્દો: મહિલા, નગરપાલિકા, સફાઈ, પડકારો, મુશ્કેલીઓ.

પ્રસ્તાવના

ગુજરાતની નગરપાલિકામાં કામ કરવું એ મહિલા સફાઈ કામદારો માટે વિસ્તૃત અને અનિવાર્ય જીવનનો એકભાગ છે. તેઓ તેમના વ્યાવસાયિક જીવનમાં સફળતાપૂર્વક અને રાજદ્વારી રીતે પ્રદર્શન કરે છે. જ્યારે ભારતની અસંગઠિત અર્થવ્યવસ્થાની વાત આવે છે ત્યારે નગરપાલિકામાં હંગામી મહિલા સફાઈ કામદાર તરીકે મહિલાઓના જૂથને અત્યાર સુધી સૌથી વધુ અવગણવામાં આવે છે. હકીકત એ છે કે તેઓને કોઈ કાનૂની અધિકારો અથવા લાભો આપવામાં આવ્યા નથી તે ઉપરાંત, તેઓ એક અનૌપચારિક ક્ષમતામાં કામ કરી રહ્યા છે. જ્યારે માનવ અધિકારની વાત આવે છે ત્યારે નગરપાલિકાના હંગામી મહિલા સફાઈ કામદારો અન્ય કામદારો કરતાં વધુ જોખમમાં હોય છે કારણ કે ભયાનક પરિસ્થિતિઓમાં તેઓને રહેવા અને કામ કરવાની ફરજ પાડવામાં આવે છે. જો કે તેઓ નોંધપાત્ર પ્રમાણમાં પ્રયત્નો કરે છે તેમ છતાં તેઓને ઘણી વખત ઓછો પગાર આપવામાં આવે છે. નગરપાલિકા હંગામી મહિલા સફાઈ

કામદારમાં કામ કરતી મહિલાઓ માટે કમનસીબ વાસ્તવિકતાઓમાં નોકરીમાં ભેદભાવ, શોષણ અને દુર્વ્યવહારનો સમાવેશ થાય છે. દરેક વ્યક્તિનું શોષણ થાય છે તે હકીકત હોવા છતાં, સ્ત્રીઓ તેમના લિંગને કારણે પુરુષો કરતાં વધુ તેનો ભોગ બને છે. અપ્રમાણસર રીતે સ્ત્રી હોય તેવા નગરપાલિકાના હંગામી મહિલા સફાઈ કામદારોની સૌથી સામાન્ય લાક્ષણિકતાઓમાં – તેમની તરફ ધ્યાન ન આપવું, ઓછું મૂલ્યાંકન અને ઓછું વેતન આપવામાં આવે છે. હકીકત એ છે કે નગરપાલિકા હંગામી મહિલા સફાઈ કામદારો તરીકે નિયુક્ત કરાયેલી મહિલાઓની નોંધપાત્ર ટકાવારી નીચલા સામાજિક-આર્થિક સ્તરો અને જાતિઓમાંથી છે તે વ્યાપક અવલોકનનો વિષય છે. નગરપાલિકા હંગામી મહિલા સફાઈ કામદારોને સંખ્યાબંધ લાક્ષણિકતાઓ દ્વારા વર્ગીકૃત કરવામાં આવે છે જેમાં સમાવેશ થાય છે પરંતુ તે આટલા સુધી મર્યાદિત નથી: અજ્ઞાનતા, પરંપરાગત વલણ, નિરક્ષરતા, કૌશલ્યનો અભાવ, વિવિધ પ્રકારની શારીરિક માંગણી, મજૂરી, ઓછા પગાર પર વધુ કામ, વેતનમાં ભેદભાવ, કોઈ લઘુત્તમ વેતન ગેરંટી નહીં, અસુરક્ષિત રોજગાર, અનેક પ્રકારના દૂરઉપયોગ વગેરે.

નગરપાલિકા હંગામીમહિલા સફાઈ કામદારોને પડતી મુશ્કેલીઓ

જાતિવાદની સમસ્યા

આર્થિક તંગી ઉપરાંત, નગરપાલિકા હંગામી મહિલા સફાઈ કર્મચારીઓ વારંવાર સામાજિક પૂર્વગ્રહનો સામનો કરે છે. જ્ઞાતિની દ્વિધાએ તેમને અનંત આંટી-ધૂંટીમાં ફસાવી દીધા છે. જ્ઞાતિવાદ અને વર્ગવાદ, વ્યક્તિઓને તેમની સામાજિક આર્થિક સ્થિતિ અથવા જાતિના આધારે માન આપવાનો ઇનકાર, નગરપાલિકા હંગામી મહિલા સફાઈસેવકો તેમના અધિકારીઓના હાથે સહન કરતા ફૂર દુર્વ્યવહાર મૂળ કારણો છે. નગરપાલિકા હંગામી મહિલા સફાઈ સેવકોમાં અધિકારીઓ તેમના કર્મચારીઓને જોખમી કામ કરવાની પરિસ્થિતિઓ અને

મૌખિક, શારીરિક અને જાતીય શોષણને આધીન કરે છે. સામાજિક માળખું જે લોકોની 'હક' સ્થાપિત કરે છે તે આ અવ્યક્તિગત વલણનું મૂળ કારણ છે. અધિકારીઓની સફાઈમાં, પ્રથામાં અને વ્યવહારમાં જ્ઞાતિવાદની લાગણીઓ જોવા મળે છે. મોટાભાગના કર્મચારીઓમાં કહેવાતી નીચલી જાતિ અથવા દલિત વસ્તીના સભ્યોનો સમાવેશ થતો હોવાથી, પ્રદૂષણ અંગેનો આ પરિપ્રેક્ષ્ય સમજી શકાય તેવું છે.

વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાની ગેરહાજરી

મોટાભાગની નગરપાલિકા હંગામી મહિલા સફાઈ કર્મચારીઓમાં હજુ પણ ખાસ કરીને નાણાકીય બાબતોમાં આત્મનિર્ભરતાનો અભાવ છે. ઘરની જવાબદારીઓની પ્રાથમિક મર્યાદા સ્ત્રીઓની નાણાકીય સ્વાયત્તતાને અવરોધે છે, કારણ કે કુટુંબમાં તેમનું નાણાકીય યોગદાન નાણાકીય સ્વતંત્રતામાં રૂપાંતર થતું નથી. વારંવાર તેમના પરિવારના પુરુષ સભ્ય, જેમ કે પિતા, જીવનસાથી અથવા ભાઈ, તેમની મહેનતથી કમાયેલા પૈસા જપ્ત કરી લે છે. મહિલા નગરપાલિકા હંગામી મહિલા સફાઈ કામદારો આર્થિક અને વ્યક્તિગત સ્વાયત્તતા બંનેમાં ઉણપ અનુભવે છે.

શારીરિક અને જાતીય દુર્વ્યવહાર

પુરુષ સહકર્મીઓ અથવા પુરુષ સંબંધીઓ પણ તેમના કામના કલાકો દરમિયાન નગરપાલિકા હંગામી મહિલા સફાઈ કર્મચારીઓ પ્રત્યે જાતીય સતામણી અને દુર્વ્યવહારમાં સામેલ થઈ શકે છે. નગરપાલિકાના હંગામી મહિલા સફાઈ કર્મચારીઓ જ્યારે સફાઈ કામ કરતા પુરુષ સભ્યો દ્વારા દુર્વ્યવહારનો ભોગ બને છે ત્યારે તેઓ વારંવાર શક્તિહીનતાનો અનુભવ કરે છે કારણ કે તેમની રોજગારી જોખમમાં મુકવાની તેમની આશંકા છે. જ્યાં સુધી

તેઓ વૈકલ્પિક રોજગાર મેળવવા સક્ષમ ન બને ત્યાં સુધી તેમને જોખમી વાતાવરણમાં કામ કરવાનું ચાલુ રાખવાની ફરજ પાડવામાં આવે છે. નગરપાલિકા કોન્ટ્રાક્ટ સર્વિસમાં નોકરી કરતી મહિલાઓ સહિત કર્મચારીઓ માટેના કાયદાકીય સલામતીનો “વર્કપ્લેસ પર મહિલાઓની જાતીય સતામણી (નિવારણ, નિષેધ અને નિવારણ) અધિનિયમ 2013”ના અમલ પછી નોંધપાત્ર રીતે ઓછો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. જાતીય સતામણીના કિસ્સાઓ ખરેખર બનતા હોય છે, જો કે ભોગ બનનાર ઘણીવાર ચૂપ રહેવાનું પસંદ કરે છે અને સતામણીનો ખુલાસો થયો હોય તેવા કિસ્સામાં નોકરીદાતાઓ સામાન્ય રીતે આ મુદ્દાને અવગણે છે અને અન્યાયી રીતે દોષનો ટોપલો મહિલાઓ પર ઢોળી દે છે. કેટલીકવાર કામદારોને તેમના એમ્પ્લોયર પાસેથી ચોરીના આરોપોનો સામનો કરવો પડે છે અને તેમની સાથે ગુનેગારો જેવો વ્યવહાર કરવામાં આવે છે. નગરપાલિકા હંગામી મહિલા સફાઈ કામદારોની ઉપરોક્ત દુર્દશા સમગ્ર રાજ્યમાં વ્યાપક છે. જો કે તે પ્રદેશ, વિસ્તાર, નોકરીદાતાની સ્થિતિ અને સામાજિક વંશવેલાના આધારે અલગ પડે છે.

અપૂરતી બાળ સંભાળ સુવિધાઓ

ઇન્ટરનેશનલ લેબર ઓર્ગેનાઇઝેશન અહેવાલ આપે છે કે સાંસ્કૃતિક ધોરણો અનુસાર વિશ્વભરની મહિલા કામદારોએ પુરૂષો કરતાં બાળ સંભાળની જવાબદારીનો મોટો હિસ્સો લેવાની અપેક્ષા છે. જ્યારે મહિલાઓ સખત મહેનત કરે છે અને પોતાનો વ્યવસાય શરૂ કરે છે, ત્યારે તે અર્થતંત્રને વેગ આપે છે અને દેશને સમૃદ્ધ બનાવે છે. કામ કરતી માતાઓ તેમના ભારે કામના ભારણ અને તેમના બાળકોની સુખાકારી માટે સતત ચિંતાને કારણે વારંવાર બર્નઆઉટ, ચિંતા અને તણાવ અનુભવે છે. ઔપચારિક ક્ષેત્રની લાક્ષણિકતા અપૂરતી શ્રમ સુરક્ષા કામ અને બાળ સંભાળને સંતુલિત કરવામાં મુશ્કેલી વધારે છે. અનૌપચારિક ક્ષેત્રની નગરપાલિકા હંગામી

મહિલા સફાઈ કામદારોને તેમના કામના કલાકોમાં ઘટાડો થવાનો ભય રહે છે જેના પરિણામે જો તેઓને બાળ સંભાળની સારી સુવિધાઓ ઉપલબ્ધ ન હોય તો આવક ગુમાવવી પડે છે. તેમને પૂરતી બાળ સંભાળ સેવાઓ આપવામાં આવશે.

સામાજિક સુરક્ષા લાભોની ગેરહાજરી

નગરપાલિકા હંગામી મહિલા સફાઈ કામદારો ખાસ કરીને સંવેદનશીલ વસ્તી વિષયક છે અને આ કારણે તેમને સામાજિક સુરક્ષા લાભો ઉપલબ્ધ નથી. નગરપાલિકા હંગામી મહિલા સફાઈ કામદારો માટે કોઈ સામાજિક સુરક્ષા લાભો નથી, જેમાં લઘુત્તમ વેતન, બાળજન્મ માટે ચૂકવવામાં આવેલ સમય, આરોગ્ય વીમો, પેન્શન અથવા ભવિષ્ય નિધિનો સમાવેશ થાય છે. આ એટલા માટે છે કારણ કે તેમની રોજગાર સ્થિતિ તેમના એમ્પ્લોયરની ઇચ્છાને આધીન છે. નગરપાલિકાના હંગામી મહિલા સફાઈ કર્મચારીઓને મોંઘવારી એક સમસ્યા હોવા છતાં વેતનમાં વધારો થયો નથી.

ઓછો પગાર

નગરપાલિકાના હંગામી મહિલા સફાઈ કર્મચારીનો પગાર કામ કરેલા કલાકો અને પૂરી કરેલી ફરજો પર આધારિત છે. મોટાભાગની નગરપાલિકાઓ તેમની ક્ષમતાના સ્તરને ધ્યાનમાં રાખીને મહિલાઓના કામનો કરાર કરે છે. દસ કલાકના કામ માટે સામાન્ય રીતે રૂ. ૩૨૫ થી રૂ. ૩૫૦ પ્રતિ દિવસ ચૂકવવામાં આવે છે. કેટલાક કુશળ કામદારો થોડી વધુ કરી શકે છે. જોકેકડવી વાસ્તવિકતા એ છે કે મોટાભાગની નગરપાલિકા હંગામી મહિલા સફાઈ કર્મચારીઓને વેતન રજા મળતી નથી અને તેઓ દયનીય વેતન મેળવે છે.

વધુકામના કલાકો

આર્થિક અને સામાજિક અસ્થિરતાના સમયમાં મહિલાઓને તેમના પરિવારની આર્થિક સ્થિરતા સુનિશ્ચિત કરવા માટે તેમની ઉંમર જરૂરી રૂપે મંજૂરી આપતી ન હોવા છતાં પણ તેઓને લાંબા સમય સુધી કામ કરવાની ફરજ પાડવામાં આવે છે. પરંતુ વૃદ્ધ થવાનો અર્થ એ છે કે તેમની તંદુરસ્તી ગુમાવવી અને તેની આવક ગુમાવવી અથવા ઓછી થવા ઉપરાંત તબીબી સંભાળના ખર્ચમાં વધારો જોવો.

સમાપન

રાજ્યની પ્રગતિ તે તેના અનૌપચારિક ક્ષેત્રમાં પ્રાપ્ત કરેલા વિકાસના સ્તરના સીધા પ્રમાણસર છે. સરકારી રક્ષણની ગેરહાજરીના પરિણામે નગરપાલિકા હંગામી મહિલા સફાઈ કામદારો જોખમમાં મુકાય છે અને અસમાન રીતે સુરક્ષિત છે. નગરપાલિકાના હંગામી મહિલા સફાઈ કામદારોને આ કાચદાઓ જે રક્ષણ પૂરું પાડે છે તેમાં સમાવિષ્ટ નથી. તેઓ ખૂબ જ ખંતથી તેમના અધિકારીઓ દ્વારા તેમને આપવામાં આવેલા નિર્દેશોનું પાલન કરે છે. જ્યારે આવી પરિસ્થિતિ થાય છે ત્યારે કામદારો અને અધિકારીઓ બંને પરિસ્થિતિને કારણે ચિંતાની લાગણી અનુભવે છે. વધુમાં નગરપાલિકા હંગામી મહિલા સફાઈ કામદારોને અસંખ્ય અવરોધોનો સામનો કરવો પડે છે જેમાં સ્વીકાર્ય ધોરણોથી નીચા કામના સંજોગોમાં ગણી કરતી જીવનશૈલી, રોજગારની અસલામતી અને અન્યાયી રીતે ગુનેગાર તરીકે કલંકિત થવાની સંભાવના અને તેમનામાં થતી કોઈપણ ચોરી માટે દોષી ઠેરવવામાં આવે છે. બીજી બાજુ તેઓને માત્ર તેમની પોતાની સફાઈમાં જ નહીં પરંતુ ખાસ સામાજિક સુરક્ષામાં પણ મુશ્કેલીઓ પડે છે. આ રિસર્ચ પેપર નગરપાલિકા હંગામી મહિલા સફાઈકામદારો દ્વારા અનુભવાતા પડકારો પર ધ્યાન દોરે છે. તેમના જ્ઞાનના અભાવને કારણે એવું જાણવા મળ્યું છે કે તેઓ તેમના માટે

ઉપલબ્ધ તકો તેમજ તેઓ પહેલાથી જ હકદાર છે તેવા અધિકારોથી અજાણ છે. સરકાર દ્વારા અમલમાં મૂકેલી ઘણી બધી વિવિધ યોજનાઓ અને નીતિઓનો તેઓ લાભ લઈ શકે તે માટે આપણે તેમનામાં જાગૃતિ ફેલાવવી અત્યંત જરૂરી છે. આ વિશિષ્ટ વિષયમાં બિન-સરકારી સંસ્થાઓ (એનજીઓ) અને અર્ધ-સરકારી સંસ્થાઓના ભાગ પર ખૂબ જ મહત્વ આપવામાં આવે છે. લોકો તરીકે તે અત્યંત મહત્ત્વનું છે કે આપણે અન્ય લોકો માટે આદર બતાવી એ તેમના કાર્યોને સરળ બનાવવા માટે તેમની સાથે મળીને કામ કરીએ અને તેમને દબલ વિના તેમના જીવનનો આનંદ માણવાની સ્વતંત્રતા પ્રદાન કરીએ.

સંદર્ભ સૂચિ

1. અમરનાથ સિંહ, 2001, “મહિલા નગરપાલિકા કોન્ટ્રાક્ટ ફિમેલ વર્કર્સ, સામાજિક-આર્થિક જીવન”, શિપ્રા પબ્લિકેશન્સ.
2. બેનરજી, એન. 1985. અસંગઠિત ક્ષેત્રમાં મહિલા કામદારો: કલકત્તાનો અનુભવ. હૈદરાબાદ: સંઘમ બુક પ્રા. લિમિટેડ.
3. બારી. યોગિતા. (2020). ભારતમાં મહિલા નગરપાલિકા કોન્ટ્રાક્ટ ફિમેલ વર્કર પરનો અભ્યાસ. JICR. Vol-xii, issue-vi,1394-1403
4. ભટ્ટ, ઈલા (1989), અનૌપચારિક ક્ષેત્રે, SEWA, અમદાવાદમાં સ્વ-રોજગારી મહિલાઓ અને મહિલાઓ પરના રાષ્ટ્રીય આયોગનો શ્રમશક્તિ અહેવાલ.
5. બિનો પોલ, (ઓગસ્ટ 2011), “મહિલા નગરપાલિકા કોન્ટ્રાક્ટ ફિમેલ વર્કર્સની વર્કિંગ એન્ડ લિવિંગ કન્ડિશન્સ: એવિડન્સ ફ્રોમ મુંબઈ”.
6. ગાંગ્રેડ, કે.ડી. અને ગઠિયા, જોસેફ એ. 1983. અસંગઠિત ક્ષેત્રમાં મહિલા અને બાળ કામદારો. નવી દિલ્હી: કોન્સેપ્ટ પબ્લિશર્સ.